
Eesti keele küsimus Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kirjavahetuses¹

Kersti Taal

Annotatsioon: Arsti ja kirjaniku Fr. R. Kreutzwaldi ulatuslikus kirjavahetuses kajastub tema keeleline tegevus: võitlus ühise kirjakeele eest, õ-tähe kasutamine, keelearaste ettepanekutega kirjad Õpetatud Eesti Seltsile, keeleline edenemine kirjanikuna.

Võtmesõnad: Fr. R. Kreutzwald, eesti keel, keeleteadus, keelekasutus, keele ajalugu, kirjavahetus, kirjandusajalugu, Õpetatud Eesti Selts

Fr. R. Kreutzwaldi tunneme eelkõige kirjaniku ja arstina. Keeleteadlane selle sõna otseses tähenduses ta kindlasti ei ole. Kreutzwald ise nimetas end asjaarmastajaks ning asjaarmastajana tundis ta eesti keele ja keele arendamise vastu sügavat huvi. Ta vaatles keele ja kirjanduse arendamist koos, sest hea rahvakirjanduse väljaandmiseks on vaja kirjutada korralikus eesti keeles nii ortograafia kui ka sõnavara poolest. Oma kirjanikutee alguses 1830. aastate lõpus oli ta eesti keele oskus kehvapoolne, kuid elu lõpuperioodil suutis ta juba teistele keelearlast nõu anda. Paratamatult puutus ta kokku õ-tähega, mis algul ei olnud sugugi lihtne.

¹ Artikli aluseks on õ-tähe konverentsil 2017. aasta septembris peetud ettekanne pearõhuga õ-tähel. Käesolevat artiklit on hiljem täiendatud. Kreutzwaldi keelearlast tegevust on põhjalikumalt uurinud Arnold Kask. Vt: Arnold Kask. Kreutzwaldi osa eesti rahvusliku kirjakeele ja selle ortograafia kujunemisel. – *Eesti kirjakeele ajaloost*. 2. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool 1970, 192–232.

Kreutzwaldi kriitikanoolte osaliseks said nii mineviku kui ka tema kaasaja keele- ja kirjamehed. Vähemalt Otto Wilhelm Masingu tegevusele jätkus tal alati kiitust: „Masing on juba sündinud keelegeenius, kel mitmed võõrad keeled suus, rikaste vaimuannetega mees – lühidalt rahvakirjanikuks sündinud” (Kr. I: 229). Ta hindas kõrgelt ka Masingu rahva-kirjanduslikku tegevust, eriti „Ma-rahva Näddalilehe” üksinda väljaandmist.

Eesti keele küsimus oli Kreutzwaldi arvukas kirjavahetuses sageli peateema. 1830. aastate lõpus algas kirjavahetus ülikooliaegse sõbra Friedrich Robert Faehlmanni (1798–1850) ja Dietrich Heinrich Jürgensoniga (1804–1841). Mõlemad olid Tartu ülikooli eesti keele lektorid ning oma aja parimad eesti keele tundjad ja nendelt oli võimalik nõu küsida ja abi saada. Ülikooliaegse sõbra Georg-Julius Schultz-Beramiga (1808–1875) hoogustus peaaegu kõiki eluvaldkondi hõlmav kirjavahetus pärast Kreutzwaldi Peterburis käiku 1859. aasta kevadel.

Kreutzwald oli kirjavahetuses ka Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemikute, keeleteadlaste Anders Sjögreni ja Anton Schiefneriga, kindlasti ka Ferdinand Johann Wiedemanniga (1805–1887), kuid see kirjavahetus pole säilinud. Soomes sündinud Anders Sjögren (1794–1855) oli soome-ugri ja kaukaasia keelte uurija. Anton Schiefner (1817–1879) sündis Tallinnas ja oskas juba lapsena eesti keelt, ta oli tunnustatud tibetoloog, kaukaasia ja soome-ugri keelte uurija. Järelhüüdes akadeemikule kirjutas Eesti Postimees: „Ta oli nii tark mees, et oskas kõikidele küsimustele vastata.” Ka akadeemikuna Peterburis elades viibis ta tavaliselt igal suvel sünnilinnas. Kreutzwald tutvus Schiefneriga Sjögreni kaudu ja nende kirjavahetus sai alguse 1853. aastal. Isiklikult kohtuti 1859. aasta märtsis Peterburis. Kirjavahetuse läbiv teema on „Kalevipoja” koostamine ja väljaandmine, ka rahvaväljaande ilmumine 1862. aastal Kuopios. Peatuti veel eesti keele arenguga seotud küsimustel ja seltsi liikmete keeleoskusel. Kuna postisaadetised Teaduste Akadeemia liikmetele olid tasuta, siis kasutas Kreutzwald Schiefnerit vaheisikuna teistele Peterburi tuttavatele kirjade saatmisel. See mõlemapoolselt säilinud kirjavahetus on üks mahukamaid kogu Kreutzwaldi kirjavahetuses ja täidab 3. köite, lisaks hiljem leitud kirjad 6. köite lõpus. Kirjad soome ühiskonnategelasele Yrjö Sakari Yrjö-Koskinenile (1830–1903) olid kantud murest eesti keele pärast.

Artikli eesmärk on käsitleda olulisemaid keealaseid küsimusi Kreutzwaldi kirjavahetuses, tema osa keealaste probleemide tõstatamisel ja Õpetatud Eesti Seltsi liikmete kaasamisel eesti keele arendamisse. Jälgitakse ka Kreutzwaldi keeleoskuse ja keelekasutuse arengut, tema võimet keeueuendustega kaasa minna, muret eesti keele saatuse pärast.

Eesti keele uurimine Kreutzwaldi ülikooliajast alates

Eesti keele uurimine elas 1830. aastatel üle raskeid aegu. 1832. aastal suri O. W. Masing ja samal aastal ilmus viimane Johann Heinrich Rosenplänteri (1782–1846) välja antud „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache” number. Hääbuma hakkas Kuressaare Eesti Seltsi tegevus.² Ka 1819. aastal asutatud Eesti Õpetatud Selts Tartus, kes võitles eelkõige lõunaeesti kirjakeele eest, oli juba 1820. aastate lõpust alates aktiivsust kaotamas. Neil aastail surid mitmed pastoritest keeueuurijad: W. F. Steingrüber, J. J. Hirschhausen.³ Eesti keelega tegelesidki peamiselt sakslastest pastorid (Johann Friedrich Heller Räpinas, Carl Heinrich Gehewe ja Johann Samuel Boubrig Tartus, Georg Magnus Knüpffer Väike-Maarjas jt). Samal ajal alustasid oma keealast tegevust esimesed eestlastest keeueuurijad D. H. Jürgenson ja Fr. R. Faehlmann,

² Kuressaare Eesti Selts asutati 1817. aastal J. W. L. Luce eestvedamisel eesti keele uurimiseks. Tema soov selts üleilmseks arendada kahjuks ei täitunud. Asutamise vajadust põhjendas Luce põhikirjas: eesti keel on väärtuslik, kuid teda pole küllalt uuritud ja edasi arendatud ning seetõttu on vaja asutada eraldi selts, sest ka Tartu ülikoolis ei tegelda piisavalt eesti keelega. Seltsi põhikirjaliseks ülesandeks sai uurida ja täiendada eesti keele sõnavara, semantikat, fraseoloogiat, grammatikat ja ortograafiat, mille kaudu saavutatakse ühtlane ja täiuslik eesti keel. Kahjuks on enamuse kogutud materjalist kaduma läinud. Seltsi tegevus lõppes 1842. aastal, sest surnud liikmetele ei olnud uusi huvilisi lisandumas.

³ Jacob Johann Hirschhausen (1773–1837) sündis Jõelähtmes pastori pojana, õppis Jena ülikoolis. Töötas pastorina Jõelähtmes (1803–1809) ja Kuusalus (1809–1837). Oli „Beiträge” kaastöeline. Tähtsaim töö: „Ausführliche Anzeige und Beurteilung der Schrift: Beitrag zur Ehstnischen Orthographie von O. W. Masing” (1827). Wilhelm Friedrich Steingrüber (1761–1834) sündis Saksamaal Thüringis, õppis Jena ja Leipzigi ülikoolis. 1786. aastal tuli Eestisse. Oli pastor Toris (1804–1808) ja Rannus (1808–1834). Oli „Beiträge” viljakamaid kaastöölisi, kusjuures kaitses tartu keele eluõigust artiklis „Bemerkungen, die ehstnische Sprache in beiden Hauptdialekten betreffend” (1827). Masingu ortograafiaettepanekute vastu vaidles ta artiklis „Bemerkungen über O. W. Masing’s Beitrag zur ehstnischen Sprache”.

kuid kahjuks surid nad noorte meestena ja nende lahkumisega tekkinud tühimiku täitmine sai teoks alles 19. sajandi teisel poolel, kui eesti keele uurijateks sirgusid akadeemilise kraadiga Jakob Hurt, Mihkel Veske, Karl August Hermann.⁴ Keelealase uurimistöo keskmeks kujunes 1838. aastal asutatud Õpetatud Eesti Selts, mille liikmeskonda kuulusid ka kõik eelpool nimetatud isikud. Keelealase tegevuse üheks tähtsamaks ettevõtmiseks sai 1839. aastal eesti-saksa sõnaraamatu koostamine D. H. Jürgensoni juhtimisel. Kaastöölisi oli raske leida, isegi Kreutzwaldi ei õnnestunud aktiivselt kaasata. Kahjuks mõjus Jürgensoni surm sõnaraamatu koostamisele halvavalt. Kui kadus eestvedaja, siis ei suutnud vähesed keeletundjad enam planeeritud tempos edasi liikuda. Keelealast materjali küll saabus, saatjateks J. F. Heller, Carl Reinthal, Fr. R. Kreutzwald, Johann J. Nocks Rakverest, Arnold Friedrich Knüpffer Kadrinast, kuid puudus keeletundja, kes oleks selle sõnaraamatu jaoks läbi töötanud. Alles 1869. aastal ilmus suurteos F. J. Wiedemanni koostatuna Peterburis Teaduste Akadeemia väljaandena ning J. Hurda kaasabil teine trükk 1893. aastal.⁵ Wiedemann külastas keelereisidel Kreutzwaldi Võrus ja nii sai temast Wiedemanni tähtsamaid abilisi, keda J. Hurda, J. W. Jannseni jt kõrval sõnaraamatu eessõnas tänati.

Kreutzwald ja õ-täht

Kreutzwaldi aktiivse kirjandusliku tegevuse alguses 1840. aastatel oli õ-täht levimas, kuid kaugeltki polnud kõigile omaseks saanud. Seda, et just O. W. Masing õ-tähe kasutusele võttis, pidas Kreutzwald igati loomulikuks: „Masingu kirjatöodes tuleb õ igatahes sagedamini ette

⁴ Jakob Hurt sai doktorikraadi 1886. aastal Helsingis „Die estnischen Nomina aufnepurum” eest, Mihkel Veske väitekiri on „Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes. I. Declination”, Leipzig 1872, ja Karl August Hermann sai *dr. phil* kraadi samuti Leipzigi ülikooli juures 1880. aastal tööga „Der einfache Wortstamm und die drei Lautstufen in der estnischen Sprache mit dem verglichenen Hinweisen auf das Suomi”. Leipzig 1880.

⁵ F. J. Wiedemann. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften 1869; F. J. Wiedemann. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Im Auftrage des Kais. Akademie der Wissenschaften redigirt von Dr. Jacob Hurt. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften 1893. Eestis on sõnaraamat ilmunud 1923. ja 1973. aastal.

kui harilikult, sest Masing elas suurema osa oma elust Alutaguses, kus seda häälikut sagedamini tarvitatakse kui teistes maanurkades. Üleüldiselt tohiks raske olla mõnel puhul päris kindlasti öelda, kas tuleb kirjutada *ö* või *õ*, kel hea muusikaline kuulmine, saab seda õigemini otsustada” (Kr. I: 72). Kreutzwald pidaski head muusikalist kuulmist keeleteaduses ja keelekasutuses väga oluliseks. Talle meeldis võrrelda eri paikkondade hääldust, sest ühe piirkonna keelekasutuse põhjal ei saa veel keelereegleid kehtestada.

Esialgul valmistas *õ*-täht raskusi. Kui Kreutzwald 1839. aastal „Winakatku” kirjutama hakkas, kurtis ta enda arvates puudustega käsikirja ära saates Jürgensonile, et ta ei ole *o*, *õ* ja *ö* kohta suutnud enesele ühtki kindlat reeglit kombineerida, mispärast selles trios igal pool kõik nagu puder ja kapsad segi on aetud (Kr. I: 304).

Ja ega ainult Kreutzwaldil raskusi polnud, ka trükkalid ei suutnud *õ*-tähte käsikirjast välja lugeda. Nii kurtis ta Sjögrenile veel 1852. aastal, et trükiladujad ka kõige hoolikamalt kirjutatud käsikirjade ning kahe- ja kolmekordsete korrektuuride kiuste harilikult mõlemad kirjamärgid *ö* ja *õ*, teineteisega ära vahetavad ning seega lahkumineku silma jaoks kustutavad (Kr. II: 407). Järgmisel aastal arutles ta Sjögreniga *õ*-tähe esinemise üle, olles eelnevalt kirjutanud häälikulistest lahkuminekutest mitte ainult üksikute kihelkondade, vaid sagedasti isegi ühe ja sama kihelkonna suuremate alade vahel: „Teistsugune lugu on *o* ja *ö* vahel seisva omapärase vahehääliku *õ*-ga, mille kadunud Masing esimesena ja kõige täielikuma õigusega eesti keeles tarvitusele võttis. Eesti keeles on väga vähe sõnu, mis nagu *öö*, *vöö* ja *töö* seda täishäälikut puhtalt kõlada lasevad, peaaegu kõigis teistes, mis varem *ö*-ga kirjutati, kuulduv teissugune häälik, näit pakuvad *õhtu*, *õhk*, *õde* jne kõrvale midagi sootuks muud kui *ö*-d. Kõige sagedamini on kuulda seda vahevokaali sõnades *sõna*, *kõik* ja *nõnda*” (Kr. II: 420). Samas arutelus peatus ta veel pikkade vokaalide märkimisel. Ta ei pooldanud *a*, *o* ja *u* peal kriipsu, sest rahvaraamatus ajavad sellised märgid lugeja segadusse ja nad loevad hoopiski *ä*, *ö*, *ü*. Ta ise kasutas kahte vokaali segaduste vältimiseks.

Agas veel 1861. aastal leidis Kreutzwald, et pole suur patt, kui *õ* asemel *ö* laduda. Kirjas Schiefnerile kirjutab ta viiekuusest viivitusest Kalevipoja trükkimisel Soomes, mis tuli ainult pisikesest kirjamärgist. Ta arvas, et

kindlasti oleks otstarbekohasem olnud õ asemel ö laduda, sest rahvaraamatus on see täiesti ükspuha (Kr. III: 216). See väljaütlemine ei ole kooskõlas Kreutzwaldi keeleteaduse põhimõtetega: oli ta ju keeleuuenduste vastuvõtlik. Aga Kreutzwaldi kirjavahetuses ongi aeg-ajalt vastandlikke väljaütlumisi. Kindlakslepitud aegadest ei õnnestunud kinni pidada ja Kreutzwald nentis, et Soome trükikoja tähtajad on sama ähmased kui Laakmannil Tartus. Veelgi enam muretseti arvukate keelevigade pärast.

Õ-tähe visale levikule püüdsid nii Kreutzwald kui ka Faehlmann omalt poolt kaasa aidata oma ilukirjanduslikus loomingus (Kaasik 2011: 50), mis vähemalt Kreutzwaldilt tõsiselt pingutust nõudis. Esialgu oli kasutatud uut tähte peamiselt Rosenplänteri „Beiträges”.

Keeleteaduse mõistmisest

Keeleteaduslike tööde mõistmine oli Kreutzwaldile raske ja sellest julges ta otsekoheselt kirjutada. Aga sõpra Faehlmanni oli vaja aidata ja ka keerulist teksti lugeda. Nii kirjutas ta artiklit sõnatüvede muutusest eesti keeles lugedes, et on Faehlmanni õigekirjutamise õpetuse juba mõne korra ristati ja põigiti läbi kündnud, aga veel on palju harimist, enne kui ta oma mõtete ja nõuandmistega õige teeraja peale saab. Kreutzwald jätkas siiski lootustandvalt: „Võid julgesti selle peale loota, et ma sinu murega tehtud aeda kuskil maha ei hakka kiskuma, võibolla ehk seal ja teal üht teivast või roigast saame kohendama või teisiti seisma seadma. Väga suure rõõmuga olen sinu kena kirja „Ueber die Flexion des Wortstammes”⁶ jne lugenud ja loodan aegamööda üht ja teist, mis sest asjast mõtelnud, sulle teada anda” (Kr. I: 67–68).

Sama mõtet väljendas Kreutzwald kirjas Faehlmannile ka aasta pärast. Grammatikaliste tööde osas ei suutnud ta kõige parema tahtmise juures midagi teha, see õpetatud tööpõld käis üle jõu. Kreutzwald kirjutas: „Isegi üks tubli õpetatud mees, kellelt ma selle töö juures nõu ja abi palusin, andis mulle säärase jalustrabava vastuse: Ahrensi uus eesti keele grammatika, nõndasamuti nagu härra Dr. Faehlmanni

⁶ Faehlmanni keelealane artikkel „Ueber die Flexion des Wortstammes in der Estnischen Sprache” ilmus: Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd 1, H. 2. Dorpat-Leipzig 1843, 15–26.

eeltöödki, olevat nõnda kõrget tarkust täis, et neid oleks hädapärast vaja enne mõne vähem õpetatud mehe poolt ümber sulatada lasta, et nad arusaadavaks muutuksid” (Kr. I: 89–90). Samas kirjas kritiseeris ta teravalt uusi suleseptsusi, sest temal läheb iga päevaga ikka raskemaks meie kirjanduse kõige värskemates vaimusünnitustes oma emakeelt ära tunda. Kreutzwald ironiseeris, et küllap loovad valgustatud aja kirjamehed üsnagi varsti eestlaste jaoks hoopis uue keele.⁷

1850. aasta alguses pidas ta keeleküsimumustega tegelemist haigele Faehlmannile ülejõu käivaks: „Jäta grammatika sinnapaika, see pole kohane töö tõbise jaoks, parem võta vaesed mahajäetud laulud oma isikliku hoolitsemise alla. [...] Kui sina laulude peale ei halasta, siis on nad jäädavalt kadunud” (Kr. I: 250–251). Seega pidas Kreutzwald keele uurimist keerukaks ja raskeks tööks, mis vaid vähestele jõukohane on.

Kuna tõeline keeleteadus Kreutzwaldile aeg-ajalt üle jõu käis, pidas ta end keeleküsimumustest kirjutamisel, arutlemisel, nõuküsimisel eelkõige asjaarmastajaks: „Et ma eesti keelega tegemist teen paljast asjaarmastusest, teadusmeeste grammatikaliste ja ortograafiliste piigimurdmiste vastu huvi ei tunne, vaid laulan, nagu nokk kasvanud, siis ei tohi Teie minu seesugust suurt paturegistrit mitte mingi kunstikohase mõõdupuuga mõõta,” kirjutas ta Sjögrenile 1851. aastal (Kr. II: 401).

Sobivaks kohaks ise jõudumööda keeleküsimumustega tegeleda ja teisi kaasata oli Õpetatud Eesti Selts. Kreutzwald püüdis ÕESI ärgitada eesti keele alal aktiivsemalt tegutsema. 1841. aasta 5. märtsi koosolekul loeti ette tema kiri „Ueber den Zweck der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zur Beförderung der Sprache und Literatur”. Ilmselt olid kohalolijad⁸ nõus ettepanekuid ellu viima, sest koosolekul loodi üheksaliikmeline komisjon eesti keele ortograafia fikseerimiseks (Faehlmann, Kreutzwald, Jürgenson, praostid J. Fr. Heller ja Carl G. Fick, C. H.

⁷ Kreutzwald oli lugenud G. H. Schüdlöffeli tõlgitud raamatuid: Toomas Westeni. Lapo rahva uso ärataja Norra maal. Tartu 1844 ja Peter Pung. Kaevandaja poeg. Tartu 1843. Westeni raamat oli esimene, mis ilmus Ahrensi parandatud ortograafias.

⁸ Koosolekust võtsid osa D. H. Jürgenson, Fr. R. Faehlmann, C. H. Gehewe, N. Mühlberg, C. Reinthal, C. Chr. Masing, A. von Hueck, W. Thraemer, Ed. Ph. Körber, J. S. Boubrig, A. Hansen.

Gehewe, gümnaasiumiõpetaja Carl Christian Masing, pastor Carl Gottfried Gustav Masing, gümnaasiumiõpetaja Nikolai Mühlberg). Augustis tuli neil oma tegevusest aru anda, kuid kahjuks ei ole nende ettevõtmistest ortograafia alal midagi teada ja Kreutzwald sai õigus-
tatult seltsile ette heita, et tema ettepanekutega pole arvestatud. Tege-
likult tekkiski pärast Faehlmanni surma keeleuurimises väike paus,
ka ülikooli eesti keele lektoriteks olid sakslased. Sakslastest pasto-
rite-keelemeeste põlvkond oligi lahkumas ja 1867. aasta kirjas Yrjö-
Koskinenile ei osanud Kreutzwald nimetada ühtki saksa rahvusest
haritlast, kes eesti keele vastu huvi tunneks (Kr. IV: 381–382). ÕESis
tegeles Kreutzwald siiski rohkem rahvaluule ja rahvakirjanduse kui
eesti keele küsimustega. Oluliseks tähiseks sai ÕESi poolt 1864. aastal
välja antud Jakob Hurda brošüür „Lühikene õpetus õigest kirjutami-
sest parandatud viisi”, mis Kreutzwaldi heakskiidu pälvis. Samas sai
uut kirjaviisi propageeriv raamatuke komistuskiviks vanausuliste
ortograafidele, nagu ta Schiefnerile korduvalt kirjutas (Kr. III: 358, 361).

Kui aga Kuusalu pastor Eduard Ahrens⁹ avaldas 1843. aastal
grammatikaõpiku „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen
Dialektes”, siis ei saanud ei Kreutzwaldist ega ka Faehlmannist selle
teose pooldajat. Faehlmann kirjutas Kreutzwaldile juba töö ilmu-
mise ajal, et varsti ilmub Ahrensi uus eesti keele grammatika, millele
Kreutzwaldil on kindlasti veelgi rohkem ette heita kui tema dekli-
natsiooniõpetusele. Faehlmann ei tundnud Ahrensit kuigi hästi, ent
pidas teda ühes kirjas juuksekarva lõhkiajajaks, järgmises aga sääse-
kurnajaks (Kr. I: 85–86, 87). Kuna Ahrens kritiseeris Faehlmanni töid
ja ÕES keeldus omakorda Ahrensi töö avaldamisest oma väljaandes,
siis lõppes tekkinud vastuolu Ahrensi solvumisega ning ta saatis
tagasi ÕESI auliikme diplomi.¹⁰ Ka hilisemas kirjavahetuses leidub

⁹ Eduard Ahrens (1803–1863) sündis Tallinnas kreisi-maamõõtja pojana, õppis Tartu ülikoolis 1820–1823 teoloogiat, kuid tema huviks olid veel keeled. Esi-
algu töötas koduõpetajana, 1832. aastal sõitis õppima Saksamaale. 1837–1863 oli
Kuusalu pastor. Tema peateos on: Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen
Dialektes. I. Theil: Formenlehre (1843). 1853. aastal ilmus 2. trükk koos teise
osaga: II. Satzlehre.

¹⁰ Ahrens saatis „Zur Ehstnischen Declinationslehre” 1847. aastal ÕESile avalda-
miseks, kuid kuna see sisaldas põhjendamata teravusi teiste, eriti Faehlmanni aad-
ressil, keeldus selts artikli avaldamisest. Ahrens andis artikli koos eessõnaga välja

Kreutzwaldi teravaid väljaütlemisi Ahrensi aadressil. Kreutzwald arvas, et kui ta eesti keelt üldse ei oskaks, siis ei suudaks ta Ahrensi keeleõpetuse raamatutest eluilmaski keelt selgeks õppida (Kr. I: 90). Ent 1866. aasta kirjas Yrjo-Koskinenile tunnistas ta juba: „Ahrensi ortograafia oleks meil ammugi võinud üleüldiseks varaks saada, kui pastorid ja nende käsilased, – köstrid ja koolmeistrid, – iseäranis aga paberit määrivad kirjasolkijad poleks selle vastu vandenõusse heitnud. Ja mispärast? Et nad liiga laisad olid ja uue kirjaviisi kätteharjutamise pisikest vaeva kartsid” (Kr. IV: 384). Seega oli Kreutzwald õppimisvõimeline ja ei jäänud vanu põhimõtteid kaitsma, vaid võttis aja jooksul uuendusliku omaks.

Põhja- ja lõuna-eesti keelest ühise kirjakeeleni

Faehlmann põhjendas põhja-eesti murde aluseks võtmist ühisele kirjakeelele sellega, et põhja-eesti murdel on suurem territoorium ja kõnelejate arv, rikkalikum sõnavara ning selgem ja reeglipärasem vormistik. Ka Rosenplänter oli oma „Beiträges“ kirjutanud ühise kirjakeele vajadusest ja leidis, et see peab toetuma põhja-eesti murdele. Kreutzwaldi aktiivse tegevuse alguseks oli lõuna-eesti keel oma tähtsust kaotamas. Nii nagu Faehlmann, oli ka Kreutzwald põhja-eesti keele pooldaja. Olid nad ju mõlemad Virumaalt pärit ja põhja-eesti keel oli nende emakeel: seega oli Kreutzwald kogu aeg põhja-eesti keele toetaja. Kreutzwald on koguni väitnud 1872. aasta kirjas Viktor Steinile et Tartu keelt ta ei tunne (Kr. VI: 397). Võrus 1833. aastast alates elanuna pidi ta aga kohalikku keelt oskama.

Kuna kahes keeles raamatute trükkimine oli kulukas, oli ühisele kirjakeelele üleminek ühtlasi majanduslikult kasulik. 1866. aastal põhjendas Kreutzwald Liivimaa Maanõunike Kolleegiumile, miks ei ole vaja kahes dialektis raamatuid välja anda. Olemas on ainult üks eesti kirjandus ja see on Tallinna-Eesti dialektis. Neid raamatuid

eraldi raamatukesena 1848. aastal Tallinnas. 1849. aastal 31. jaanuari „Inlandis” ilmus aga Ahrensi artikkel „Die gelehrte Ehstnische Gesellschaft und meine Wenigkeit”, kus ta süüdistas Faehlmanni oma grammatika plagieerimises. Sellele järgnes „Inlandi” veergudel poleemika. ÕES avaldas oma toimetiste II köite 2. vihikus (lk 80–83) 1848. aastal artikli „Herr Pastor Ahrens und die estnische Gesellschaft”.

loetakse kogu Tartu-Võru keelealal ja rahvas saab nendest aru. Päevakorras oli 1866. aasta 19. veebruaril kinnitatud Baltimaade vallaseaduse tõlkimine ja Kreutzwald küsis: miks nad ei peaks seaduseraamatust aru saama, kui kõigest muust saavad. Tartu-Võru murdel pole isegi piiblit ette näidata, on vaid Uus Testament, ometi on tallinna-eesti piiblit siin inimestel igal pool. Selle seaduse tõlkimisega seoses pidas Liivimaa Maanõunike Kolleegium Kreutzwaldi Tartu-Võru dialekti asjatundjaks. Kreutzwald vastas aga, et tunneb seda dialekti ainult niipalju, et igapäevases asjaajamises inimestest aru saada. Kuid kõrgist soovist end autoriteediks pidada oli ta väga kaugel (Kr. VI: 357–358).

Võitlus ühise kirjakeele eest leidis arvukalt vastaseid ka maarahva hulgas. Näiteks võiks tuua 1867. aastal W. Rothbergi Pilistverest ÕESile saadetud kirja, kus ta põhjendas, miks ei tohiks vanast kirjaviisist loobuda. Ei või ka seda vana ära visata, üks vana sõber on ikka enam kui uus sõber. Ta tõi ka arvukalt põhjusi, miks vana kirjakeel kasulik on: vanad raamatud on kõik vanas kirjas ja neid oleks raske ümber muuta ja vanad peaks siis hoopiski minema viskama. Rahvas on vana viisi õpetatud, kas siis nüüd peaks kõiki siis uuesti koolitama.¹¹

Kreutzwald kirjutas uue kirjaviisi kasutamise kohta 1859. aastal Schultz-Bertramile:¹² „Siinemaani tarvitasin mina uut kirjaviisi „lihtsal lapselikul meel“ oma kõrva juhatust mööda, sest mis suur keelemeister Ahrens selle asja kohta sonib, sellest kõigest oli minu meel nii hull kui jookseks peas üks mull, kuna aga sinu terane mõistus nüüd ühe reegli annab, mille abil asi nüüd nii selgeks saab kui sula või. Kui mamma loodus minu eest igasuguse muusikalise arusaamise mitte saja pitseri taha varjule poleks pannud, siis ehk oleksin ma suutnud sõnasilpide pikkust ja lühidust eraldada, nüüd aga peab see ainuüksi instinkti abil sündima. Sina oled oma reegluga otse naelapea pihta tabanud” (Kr. IV: 23). Järelikult oligi siin vähem õpetatud mehe poolt (Schultz-Bertram oli arst) ümbersulatatud tekst, millest Kreutzwald aru sai.

¹¹ RA, EAA.2569.1.83, l. 68–69.

¹² Kreutzwald oli lugenud Schultz-Bertrami 1860. aastal „Inlandis” ilmunud artiklit „Zur Frage über die neuere estnische Rechtschreibung”. Schultz-Bertram tõi seal näiteid sõnadest, mis vana kirjaviisi alusel kirjutati kahe konsonandiga, uues aga ühega. (Inland 1860, nr 7, vg 149–150.)

Ühisele kirjakeelele ülemineku kõige suuremateks vastasteks pidas Kreutzwald pastorite kõrval kõstreid ja ka koolmeistreid, kes kõige vana küljes ripuvad. 1864. aastal kirjas Schultz-Bertramile oli ta juba veendunud, et nad ei suuda enam uue ortograafia voolu takistada, sest on juba uue kirjaviisi omaks võtnud pastoreid (Friedrich Hasselb-latt, Carl Malm) (Kr. IV: 147).

Kreutzwald kirjamehena

Kreutzwald ise arvas kirjas Faehlmannile eesti keele oskuse kohta, et on oma eesti keele just nõndasamuti nagu noor lind oma laulugi oma rahva suust õppinud, kas seal ka terakestki grammatikat leida on, ei saanud ta mitte öelda ega olnud selle üle ka iganes pead murdnud. Tema ainsaks püüdmiseks oli ikka olnud oma mõtteid nõndaviisi välja öelda, et inimesed aru saaksid. Kui pikalt see püüdmine korda on läinud, pidi aeg näitama (Kr. I: 42).

1840. aastal ilmunud „Wina-katku” teksti pidas ta ise keeleliselt väga nõrgaks ning kartis, et pole ehk rahvuslikku toonigi tabanud. Seekord oli ta liialt kriitiline: Jürgenson ja Faehlmann ei pidanud teksti oluliselt muutma.

Kui 1851. aastal ilmselt seltsi esimees C. Reinthal kritiseeris Kreutzwaldi kirjaviisi, siis vastas ta teravas toonis: „Minu ortograafia ei pea teistele juhtnööriks muutuma ega ole tal ka ühtki muud otstarvet, mina püüan oma kirjakeelt võimalikult kõnekeele sarnaseks vormida, ja kui rahvas minu keelest aru saab, siis hoolin mina meie õpetatud kukkede kiremisest koguni vähe” (Kr. II: 266). Kuigi Kreutzwald ei olnud Reinthali eesti keele oskusest just heal arvamusel, oli ta mõnikord „Kalevipoja” korrektuuri lugedes¹³ sunnitud ütleva: pean teid õigekirjutuse asjus jällegi oma isandaks ja meistriks tunnista-ma. „Kalevipoja” poognaid laskis ta üle vaadata ka Wiedemannil.

Kirjamehena vajas Kreutzwald Schultz-Bertrami nõu, eriti „Kalevi-poja” koostamisel. Kui aga viimane oma eestikeelsed käsikirjad Kreutzwaldile nõu ja abi saamiseks saatis, sai ta kriitika osaliseks.

¹³ „Kalevipoja” saksa keelde tõlkijateks olid pastor Carl Reinthal ja Georg-Julius Schultz-Bertram.

„Ilmatari” puhul oli Kreutzwald eriti karm: „Küll käiks su käsi kehvasti, kui ma meister Reinuvaderi kombel Su viletsat eesti keelt tuuseldama hakkaksin, mis vigadest otse kubiseb. Sa võid küll õnne kiita, et mul säärase tegevuse jaoks mahti ei ole.” „Womba Wiido” käsikirja puhul oli ta märksa leebem: ortograafia oli parem, kui ma olin oodanud (Kr. IV: 278).

Kreutzwald jäi eesti kirjameeste suhtes kriitiliseks ning kurtis 1866. aastal Yrjö-Koskinenile: „Kõikides teistes keeltes nõutakse inimeselt, kes kirjutada tahab, et ta peaks keelt mõistma, eesti keele kohta seesugust nõudmist ei ole, just vastuoksa, igauks kirjutab omaenda keelt. [...] Selle pärast ei tohi ükski imeks panna, kui lugejad eestlased aegamööda oma emakeele unustavad” (Kr. IV: 381). Kreutzwald arvustas ka J. Hurda keelekasutust. Kui Hurt toimetas 1871. aastal „Eesti Postimehe” lisalehte, siis kirjutas ta Koidulale, et tema arvates ei ole Hurt oma ortograafilisi uuendusi just kõige paremast õnnepotist õngitsenud, nii mõnigi asi võib ju tema sünnikohta silmas pidades paika pidada, aga ei sobi kokku Tallinna murdega, kõnelemata sinnapoolse püüdmisest, mis Wiedemann tulevaselt kirjakeelelt õigusega nõuab. Kirjas küsib ta „Miks peaksime *juba* tema *joba* vastu vahetama”¹⁴ (Kr. V: 458).

Ilukirjanduslik tegevus aitas kindlasti kaasa Kreutzwaldi keelealase arengule ja 1860. aastatel, kui Wiedemann käis sõnaraamatu koostamise käigus keelereisidel, oli just Kreutzwald üks neist, kes akadeemikul keelejuhtiks oli. Wiedemann arvas koguni, et Kreutzwald peaks ise sõnaraamatu koostamise lõpuni viima, kuid kuna tal puudub selleks aeg, peab ta ise selle töö ette võtma (Ariste 1973: 58).

Kokkuvõtteks

Mida siis Kreutzwald asjaarmastajana eesti keele alal tegi, kuigi ta oli 1849. aastal Faehlmannile tunnistanud, et tal ei ole keeleuurimise jaoks pisematki annet (Kr. I: 228).

¹⁴ Võru murde tundjana saab artikli autor öelda, et *joba* on kindlasti Võru murde sõna.

Kreutzwald suutis keeleteaduses asjaarmastajana võidelda ühise kirjakeele eest, ärgitada Õpetatud Eesti Seltsis teisi keeleteadus- tege tegelema. Oma kirjavahetuses arutles ta pidevalt eesti keele kasutamise ja arengu üle. Kuigi Ahrensi uuenduslik grammatika jäi talle algul võõraks, tunnistas ta aja möödudes siiski Ahrensi sisse- viidud muudatuste õigsust. Õ-tähega kohanemine valmistas küll raskusi, kuid uue tähe vajalikkuses ta ei kahelnud. Oma eesti keele oskust pidevalt parandades suutis ta uudissõnugi luua. 1840. aastate algul teistelt keeleabi küsivast Kreutzwaldist sai juba 1860. aastatel akadeemik F. J. Wiedemanni abimees. Kreutzwald oli toeks Faehlmannile ja Jürgensonile ning noortele eestlastest keelemeestele (Jakob Hurt, Mihkel Veske). Kreutzwald kritiseeris teravalt teiste keelekasu- tust, kuid enda suhtes tehtud kriitikale reageeris valuliselt.

Kirjanikuteel lähtus ta põhimõttest – keel peab olema rahvalik. Talle oli kõige tähtsam, et rahvas ta keelest aru saaks, kuid eiras samas sageli teiste kriitikat. Kreutzwaldi peeti oma aja kõige paremaks eesti keele sõnavara tundjaks (Kask 1970: 228), millele aitas kindlasti kaasa kirjanduslik tegevus. Kreutzwaldi keelealasteks nõuandjateks olid 1830–1840. aastatel parimad eesti keele oskajad D. H. Jürgenson ja Fr. R. Faehlmann, kellega Õpetatud Eesti Seltsis koos töötati.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad:

RA = Rahvusarhiiv

EAA. 2569: Õpetatud Eesti Selts

Kirjandus:

Ariste, P. 1973. Ferdinand Johann Wiedemann. Tallinn, 1973.

Kaasik, R. 2011. Stahli mantlipärijad. Eesti keele uurimise lugu, Tartu.

Kask, A. 1970. Eesti kirjakeele ajaloost. 2, Tartu.

Kr. I = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. I. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele 1833–1866, Tallinn.

Kr. II = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. II. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847–1866, Tallinn.

Kr. III = Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879, Tallinn.

Kr. IV = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. IV. Kirjad G. Schulz-Bertamile ja teistele 1859–1874, Tallinn.

Kr. V = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. V. Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus 1867–1873, Tallinn.

Kr. VI = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. VI. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile. C. R. Jakobsonile ja teistele 1862–1882, Tallinn.

DIE FRAGE DER ESTNISCHEN SPRACHE IM BRIEFWECHSEL VON FR. R. KREUTZWALD

Zusammenfassung

Friedrich Reinhold Kreutzwald kennen wir vor allem als Arzt und Schriftsteller, als Zusammensteller des Nationalepos *Kalevipoeg* (Sohn des Kalev). Wenig wissen wir über Kreutzwald als Erforscher der estnischen Sprache. In der Mitte des 19. Jahrhunderts, als es in Estland noch keine professionellen Sprachwissenschaftler gab, beschäftigten sich die wenigen estnischen Intellektuellen und estophilen Deutsche mit der estnischen Sprache. Einen wichtigen Anteil an der Entwicklungsgeschichte der estnischen Sprache hatte die 1838 in Dorpat (Tartu) gegründete Gelehrte Estnische Gesellschaft, zu deren satzungsgemäßen Aufgaben auch die Untersuchung der estnischen Sprache zählte. Kreutzwald gelangte von Werro (Võru), wo er als Arzt tätig war, selten nach Dorpat und deshalb erfolgte die Kommunikation auf dem Briefwege. Sein umfangreicher Schriftverkehr (erschieden sind sechs Bände davon) ist bis heute eine wertvolle Quelle für die Kulturgeschichte. Kreutzwald behandelte in seinem Schriftwechsel Sprachfragen mit den Esten Friedrich Robert Faehlmann und Dietrich Heinrich Jürgenson, aber auch mit den Mitgliedern der Akademie der Wissenschaften in St. Petersburg, Franz Anton von Schiefner und Andreas Johan Sjögren, sowie mit seinem Freund aus der Studienzeit, dem Arzt und Schriftsteller Georg Julius von Schultz-Bertram. Das Verständnis von sprachwissenschaftlichen Arbeiten, beispielsweise die Lektüre der Texte seines Freundes Faehlmann, überstieg anfangs Kreutzwalds Fertigkeiten. Er fand, dass die Arbeiten der Sprachwissenschaftler derart von höherer Weisheit gesättigt seien, dass ein weniger gebildeter Mann sie umschmelzen müsste, damit sie verständlicher würden. Er hielt ein gutes musikalisches Gehör in der Linguistik und beim Sprachgebrauch für sehr wichtig. Ihm war auch die Kenntnis der estnischen Sprache unter den Mitgliedern der Gelehrten Estnischen Gesellschaft bedeutend.

Am Anfang des 19. Jahrhunderts waren in Estland die süd- und die nordestnische Sprache (Dialekte) in Gebrauch, doch gleichzeitig

begann der Übergang auf eine gemeinsame Schriftsprache auf Grundlage des nordestnischen Dialekts. Eine gemeinsame Schriftsprache wurde auch aus wirtschaftlichen Gründen für sinnvoll erachtet, dann brauchten nicht mehr Bücher in zwei Sprachen veröffentlicht zu werden. Aus dem in Nordestland geborenen Kreutzwald wurde ein Vorkämpfer für die gemeinsame Schriftsprache. Während er auf dem südestnischen Mundartgebiet lebte, behauptete er, dass die Menschen auch Bücher im Nordestnischen verstünden. Nicht immer vermochte Kreutzwald mit der Spracherneuerung mitzuhalten. Als im Jahre 1843 die *Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes* aus der Feder des Pastors von Kusal (Kuusalu), Eduard Ahrens, erschien, wurden aus Kreutzwald und Faehlmann keine Unterstützer des Werks. Einige Jahrzehnte später kritisierte er jedoch diejenigen, die Ahrens' Grammatik nicht akzeptieren wollten: damit war er lernfähig und vermochte, von alten Grundsätzen abzurücken.

Als Otto Wilhelm Masing 1816 den Buchstaben Ö einführte, verbreitete sich die Verwendung dieses neuen Buchstabens nur langsam in der Schriftsprache. Kreutzwald verstand die Notwendigkeit des neuen Buchstabens, doch klagte er gleichzeitig, dass er selbst die Buchstaben O, Ö und Ō immer noch beständig verwechselte. Der neue Buchstabe bereitete auch den Druckern Schwierigkeiten.

Als Schriftsteller benötigte Kreutzwald eine gute Kenntnis der estnischen Sprache, doch am Ende der dreißiger Jahre des 19. Jahrhunderts war seine Schreibfertigkeit im Estnischen noch sehr unbeholfen. Als er damit begann, sein erstes belletristisches Werk *Wina-katk* (Schnapsseuche, 1840) zu verfassen, befand er sich in Schwierigkeiten und fragte um Rat bei den damals das Estnische besser beherrschenden Jürgenson und Faehlmann, die auch Lektoren für Estnisch an der Kaiserlichen Universität zu Dorpat waren. Im Laufe der Zeit verbesserten sich aber seine Fähigkeiten im Estnischen. Auf dem schriftstellerischen Weg ging er von dem Grundsatz aus – die Sprache muss volkstümlich sein, wichtig ist, dass der Leser sie versteht. An der Erstellung des 1839 von der Gelehrten Estnischen Gesellschaft initiierten *Ehstnisch-deutschen Wörterbuches* nahm er anfangs wegen seiner beschränkten Sprachkenntnisse kaum teil. Als aber das Mitglied der Russischen Akademie der Wissenschaften, Ferdinand

Johann Wiedemann, in den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts die große Arbeit zu einem Ende führte, war Kreutzwald als Sprachleiter einer seiner wichtigsten Helfer und half auch, Korrektur zu lesen. Kreutzwald kritisierte den Sprachgebrauch von anderen scharf, aber auf gegen ihn vorgebrachte Kritik reagierte er empfindlich. Der Gelehrten Estnischen Gesellschaft half er auf dem Schriftwege bei Diskussionen auf dem Gebiet der Sprache weiter.

Stichworte: Fr. R. Kreutzwald; estnische Sprache; Sprachwissenschaft; Sprachgebrauch; Sprachgeschichte; Briefwechsel; Literaturgeschichte; Gelehrte Estnische Gesellschaft